

חכמים שהשתמדו בשאלוניקי וזכרון דברי תורתם

מאת: הרב חיים אשר

פורסם בפורום מטפחת ספרים - חול המועד פסח תשע"ו

העיר שאלוניקי היתה עיר ואם בישראל לאורך דורות רבים. גדולתה התחילה לאחר גירוש ספרד, כשחלק מהמגורשים התיישבו בה והקימו קהילות רבות (שנחלקו לפי מקום מוצאם בספרד). בהמשך אף היגרו לעיר יהודים מארצות אירופאיות נוספות ומצפון אפריקה. הסיבה להתעצמות הישוב היהודי בעיר היתה מפני שבימים ההם היתה העיר חלק מארץ תורכיה הגדולה. מלכי ארץ זו היו נוחים ליהודים שתחת שלטונם, יותר מאשר השלטונות בארצות אחרות, וזה הביא להגירה גדולה של יהודים לשם, הגירה שנמשכה במשך כמאתיים שנה.

ההקלה בחיים הגשמיים הביאה עמה שגשוג גם בחיי הרוח, כל קהילה חשובה החזיקה ישיבה לעצמה, והעיר מלאה בישיבות. שאלוניקי היתה בית יוצר לתלמידי חכמים, תלמידה נעשו רבנים ומורי הוראה בארצות קרובות ורחוקות. ומה שנוגע אף לימינו אלו, עיר זו הצמיחה וגידלה כמה מחכמי ישראל שתורתם בפנינו עד היום הזה. בראשם - מהר"י בן לב, מהרש"ם, מהר"א ששון, מהר"ש, מהרש"ך, רבי אברהם די בוטון בעל ספר לחם משנה על הרמב"ם, ועוד רבים נוספים.

אולם במחצית הראשונה של המאה החמישית למנייננו עברו החיים הרוחניים בשאלוניקי ועזוים קשים, מעשי התענועים של ש"צ שר"י ובני חוגו, השפיעו רבות על יהודי העיר. וכפי שנראה, על חלק מהקהילה - ההשפעה היתה הרת אסון.

להלן נסקור את עיקרי המאורעות בעיר שהיו קשורים לפרשה זו¹:

בתחילת דרכו של ש"צ כשגורש מאיזמיר (לאחר שנת ת"א) הוא הגיע לשאלוניקי, אבל כדרכו תעתע בחכמים ובעם - וסופו שגורש גם משם.

אלא שמאוחר יותר בשנת תכ"ו כשהתפרסם שמו כ"משיח", כבר נסחפו יהודי העיר אחריו. ואלו דברי רבי יעקב די בוטון (נינו של בעל הלחם משנה). הוא דן (בשנת תל"ד בערך) בקידושין שהיו לעיני עדים חוטאים, וכותב כך:

"אך אמנם אמינא ולא מסתפינא, שאף אם אלו העדים של קידושין היו רשעים בגופם בכל עבירות חמורות שבתורה, והיו מן הדברים שבהם נפסלים העדים לעדות אליבא דכולי עלמא. הנה אי הוה דבזמן עשייתם היה קודם זמן התשובה הגדולה הנעשית בזמן ההוא של שנת (התכ"ז) [התכ"ו], אשר אמנה הנה כי כן כל אחד ואחד שבו מדרכם הרעה ושב בתשובה שלמה בכל לבב, בכמה מיני וודוים, והיו לוקים כמה וכמה מלקיות על כל חטא וחטא ועל כל שגיאה ושגיאה גדולה או קטנה וכמה מיני סגופים ותעניות לאין מספר וכאלה רבות עמהם. אשר אמנה לכולי עלמא בזמן ההוא אכשור דריה, וכבר התשובה בזמן ההוא היא היתה אם כל חי בכל המקומות אשר שם בני ישראל הקרובים והרחוקים, ומהיותם רצים לעשות רצון יצרם נהפוך הוא בהם היו רצים לעשות רצון קונם ית'. אשר אמנה ודאי בתוקף תשובה הגדולה ההיא אשר כמוה לא נהייתה וכמוה לא תוסיף עד ישיקף ויערה עלינו רוח ממרום בעגלה ובזמן קריב בע"ה ית'. הרי א"כ כל מומה ניתקה וכל עון אשר חטא נתכפר להם וחזרו לכשרותם בלי ספק, ובמקום אשר יאמר להם לא עמי הנה יאמר להם בני א-ל חי, והלואי יהיה לבכם זה להם של אותן הימים כל הימים אכ"ר."

ואם באתה להאשים עלינו את האשם המושב עלינו בעוונותינו שרבו על על עיסקי אכילה ושתייה ההיא של יום ט' באב כו', הנה כי כן לא הנחת בן כשר לאברהם אבינו, כאשר כל העם מקצוהו כקטן כגדול חברו בשמירת נזק עון זה במילתא דדברי סופרים, אך ודאי צדיק ורחום ה' כו' כי שוגגים ומוטעים היינו בעוונות ולכל העם בשגגה, ה' הטוב יכפר בעד, ובהדי כבשי דרחמנא כו'".²

הרי לנו שכל יהודי העיר נסחפו אחר האמונה בש"צ, אולם בסייעתא דשמיא, זה לא הביא אותם לירידה רוחנית אלא להתעוררות תשובה.

כידוע, בתחילת שנת תכ"ז השתמד ש"צ, הזעזע שהדבר גרם לאלו שנסחפו מקודם אחריו וגם היו מאמינים בה' ובתורתו - ידוע, אמנם היתה בכך תועלת בשבילם, שעזבו בעקבות זה אותו ואת "בשורותיו". מעתה שמו של ש"צ וענייניו היו משוקצים בעיני הציבור הכללי.

¹ את ידיעותי בענין זה שאבתי מתוך ספר ספונות כרך י"ד, מאת החכם ר' מאיר בניהו, העוסק כולו במעשי השבתאים בין. ספר זה נמצא בתקליטור אוצר החכמה. וכמוהו שאר הספרים שמוזכרים במאמר זה.

² שו"ת עדות ביעקב, שאלוניקי ת"פ, סימן י"ח דף מב א.

לעומתם, נתן העזתי שר"י המשיך במעשיו הרעים, בשנים שלאחר מכן הוא המשיך להטיף את דעות המינות שלו, שהמשיכו לתמוך בש"צ כמקדם ותיקו את מעשיו בדברים נסתרים כביכול. נתן היה נודד בקהילות ישראל בין וכן בארצות אחרות, והפיץ שם את הרעל בפני מי שלא עמד כנגדו. תקופות גם ישב נתן בסביבות שאלוניקי (לעתים מחוץ לעיר ולעתים בתוכה). "אישיותו" משכה בקסמה ציבור מוגבל מעיר זו, שהיה בא אליו ושומע את לקחו. ביניהם היו גם חכמי תורה שנמשכו אחרי נתן כפי הנראה מפני ידיעותיו בתורת הקבלה. כל זה נעשה בשקט ובהחבא. הזעזוע בציבור בעקבות מעשיו של ש"צ היה גדול, ולא איפשר לדבר ב"שבחו" רבים.

וכך מספר רבי יעקב ששפורטש: "שנתן העזתי בא לשאלוניקי כבורח, ושם מת חמיו שהיה בחברתו ובכל מקום שהיה הולך היה מלווה אותו, וביום קבורתו יצא משם כָּנָס וכנמלט על נפשו מאנשי שאלוניקי, שהיו בהם מרי נפש על שציערם וסיגפם על פי דיבורו ומאמרו בכמה עינויים וסיגופים וטבילות במימי שלג ונגררים על הקוצים ודרדרים וענינים אחרים, ורצו להנקם מהנביא שקר שהיה להם גרמא בכל זה. ולא חשו על היותם תוהים על הראשונות, כי ידעו נאמנה שכל צדקותם אשר עשו לא תזכרנה, שכולם היו לכונה זרה הומיה היא וסוררת.³ וכצאתו שער מנוער וריק מכל טוב הלך יחידי מדחי אל דחי ומחזור על העירות, וקצתם לא היו מקבלים אותו והיו אומרים לו הא גנבא דגנב דעתיה דמריה, 'אל תבואני רגל גאווה - רגל שנתגאה על בוראה'.⁴ אבל אותם המבקשים תואנה למרוד ואכלו מאילן שחטא בו - פתחו דלתיהם וקיבלוהו. ועדיין היה מחזיק ידיהם באמונתם ואומר כי עוד יש תקוה למשיחם ואין לתמוה מההמרה שהכל יש לו סוד, והיה ממלא אזנם בתחומיו של הכל ובתשובתם נשאר מעל".⁵

וכך האוירה הלכה והשתנתה, אנשי התנועה החלו להרגיש בטוחים יותר, וכבר לא חששו כמקודם. בשנת תל"ה נתן אחד מחכמי העיר את בתו לש"צ לאשה (כשהאחרון "מבטיח" שינהג עמה כדת משה וישראל). שמו של חכם זה היה יוסף פילוסוף, ועוד נדון בו להלן. גדולי העיר, החכמים והפרנסים, אסרו על יוסף את מעשה זה, אולם הוא לא שעה לדבריהם. מסופר, שבתגובה, החכמים החרימוהו, "ויכפור גם הוא באלוקי ישראל והדיח גם כן כמה אנשים ורצה עדיין להטעות כמה אנשים שיאמינו בו"⁶ (בש"צ ?). בהמשך גם קהילתו גירשה אותו מעליה.

עד שבשנת תמ"ג⁷ הגיע האסון: קבוצה גדולה של יהודים המירו את דתם לאיסלם בעיקבותיו של ש"צ. כמובן, מעשה זה השפיע קשות על הקהילה בכלל. וכך נאמר: "זאת הרשעה שהחריבה עיר ואם בישראל היא שאלוניקי יע"א".⁸ המשומדים נהגו ככת לעצמה, מופרדים מן היהודים ולהבדיל גם מן הגויים שמסביבם. בתקופה הראשונה היו מהם כאלו שהשאירו בינם לבין עצמם איזה קשר ליהדות. ואכן בספרות התשובות של אותו זמן, מוצאים אפילו שאלות שנשאלו על ידים בענינים שונים מאת חכמי ישראל.⁹ אולם כמובן, בחלוף הדורות גם קשר זה נותק לגמרי.

"תופעת הד'ונמה", הא'נוסים מרצון, היא מן העגומות ביותר בתולדות עם ישראל. ולא היתה כמותה שזיעזעה וטילטלה את הקהילה למן התרוממותה לגדולה שבקהילות ישראל אחרי גירוש ספרד ועד לגדיעת קרנה בימי השואה. מבני בניהם של אותם שמסרו נפשם על קידוש השם, נמלטו מן האינוקויזיציה של הכנסייה הנוצרית ובאו לתורכיה כדי לשמור על יהדותם, המירו דתם בדת האיסלאם ... בני כיתות הד'ונמה, אף אם היה בהמרתם צד אניסות, הרי ליבם היה שווה לפי חכמיהם שהורו להם כי ההמרה צורך גאולה היא, ומכוח הדרשות ששמעו מפי מוריהם עשו את המעשה שהוציאם מכלל ישראל".¹⁰

³ כמובא לעיל, לרבי יעקב די בוטון היתה דעה אחרת בקשר זה.

⁴ בראשית רבה פרשה ט"ו סימן ז.

⁵ ציצת נובל צבי, י-ם תשי"ד, עמ' 259. ומעט מזה גם בעמ' 203.

⁶ תורת הקנאות ליעב"ץ, אלטונה תקי"ב, דף יב ב (למברג תר"ל, עמ' 25). שם הוא נקרא עדיין בשם ר' יוסף פילוסוף.

⁷ אז היה תחילת השמד, אולם היו כאלו שעשו זאת בשנים שלאח"כ, ראה בניהו, עמ' קב ובכמה מקומות.

⁸ מכתב רבני קושטא, הובא בתורת הקנאות, אלטונה, דף ל ב (למברג, עמ' 64).

⁹ נזכיר במיוחד את התשובה בשו"ת פתח בית דוד, שאלוניקי תק"ו, אבה"ע סימן ע"א, העוסקת בשאלה "נשאלתי מבעלי אמונה הידועים (חברי הכת כינו את עצמם - המאמינים, ח.א.), אם יש בהם דין כתובת בנין דכרין", הפוסק בתשובתו אינו מחשיב אותם כישראל, הוא כותב, שחכמים תיקנו לישראל דין כתובת בנין דכרין, ולא לבעלי אמונה הידועים. וכן דין ירושת הבעל את אשתו לסוברים שהוא דרבנן - לא נתקן להם. למעשה הוא קובע את סדר הירושה בצירוף שני גורמים יחד - שיטות הפוסקים בדיני ירושה ומנהגי ירושה של בני הכת. [בניהו כותב, ריש עמ' קז, שרבי יוסף דוד השיב להם כאילו היתה השאלה מקהל ישראל, ע"כ. ואי"ז נכון כלל, כפי שהובאו דבריו לעיל. אלא שרבי יוסף דוד מסיבותיו שלו ביקש לסייע בידם בעשיית שלום במחנה]. בדומה לכך מעיד תלמידו ר"י מולכו (שלחן גבוה יו"ד סימן קנ"ט סוף סק"ז), שרבו הנ"ל ראה את הקצבים ישראל מוכרים טרפות למשומדים והעלים עיניו מכך. אלא שר"י מולכו שדעתו לא היתה נוחה ממכירה כזו, מפרש, שרבו לא מחה מפני הפסד מרובה של הקצבים, שלא היו מוצאים למוכרם לגויים גמורים.

עקבות מן הפרשה ישנם בעוד כמה מספרי התשובות שנכתבו בדור ההוא.

נזכיר גם את התשובה בשו"ת חכם צבי סימן י"ג, העוסקת במאורע שכידו בחתן תורה - "איש אחד שזה שנים בהיותו תוך המהפכה של שאלוניקי נהפך לדת ישמעלים, כי שמע לכת המשוגעים הרשעים המאמינים בש"ץ", אולם מאז הוא חזר כבר בתשובה שלימה. והיו שערערו "שאינו ראוי להיות חתן תורה". ונעתיק שורות בודדות מתוך התשובה: "שמן הדין הגמור אין שום פקפוק למנוע בעל תשובה זה מלהיות חתן תורה. ואף אם באנו לחוש לתקנת מהר"א קאפסאלי שהביא בכנה"ג, שתיקן בעירו שלא יסיימו [את] התורה אלא על חשוב שבעיר, אין זה מונע האיש הלזה ממצוה זו, כי במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים יכולים לעמוד וחשובים הם לפני המקום יתברך".

¹⁰ בניהו, עמ' יא.

מעניין, שבמשך 250 שנה חיו אנשי הכת בשאלוניקי בקהילה מובדלת מן הגויים שמסביבם. הם אף התחתנו בינם לבין עצמם בלבד. בנוסף, היו להם כמה מנהגים שנלקחו מן היהדות (מילה ביום השמיני, ועוד). בעולם הכללי, נקראת כת זו בשם - הדונמה. שם שקראו להם הגויים ופירושו "מומרים" (כוונת הכינוי היתה לגנאי, שאינם "משלהם"). לאחר מלחמת העולם הראשונה, נעשו חילופי אוכלוסין בין יון לתורקיה, והמוסלמים שגרו עד אז ביוון גורשו לתורקיה. הממשלות החשיבו את אנשי הכת כמוסלמים, וכך גורשו גם הם משאלוניקי (מספרם היה באותה עת קרוב ל-15 אלף נפש). בתורכיה הם כבר התערבו בין שאר הגויים.

מי היו המנהיגים שהובילו את השמד בשעתו? להלן נביא את מה שסיפרו חכמי ישראל בענין זה.

כך סיפר המהר"ם בן חביב: לאחר מיתתו של ש"צ באה אשתו וסיפרה על אחיה (שהיה בן ט"ו שנים) דברים מוזרים, כיצד הוא נעשה כעת "בנו" של ש"צ וכהמשך לכך "משיח בן יוסף". ונמשכו אחריו שני רבנים: אביו, ורב אחד שחיבר ספר. והנער אמר דברי תוהו והרבנים הנ"ל פירשו אותם הבלים על פי הסוד. ונמשכו אחריהם כמו ב' או ג' מאות בעלי בתים והאמינו בו. ואחר שנודע הדבר לישמעאלים ולקחו¹¹ אותו למלך, והמיר דתו הוא ואביו לפני המלך. וכשבאו לסאלוניקי אמרו שכל המאמינים בו ימירו דתו¹² וזהו תיקון גדול ועי"ז יבוא משיח בזו השנה, וכך עשו והמירו דתם המה ונשיהם ובניהם, וגם הרב המחבר הנ"ל המיר דתו. וזה הנער היה להם למשיח בן יוסף... ואלו שני רבנים התירו כמה אשת איש¹³.

ורבי טוביה אשכנזי כתב: "ואחר מיתת שבתי צבי קם גיסו הבחור יעקב בן החכם (להרע) יוסף פילוסוף בעיר שאלוניקי והיו קוראים אותו מנעוריו בשם קירידו, ואח"כ חלפו¹⁴ שמו בשם יעקב צבי ברצונם לומר ששבתי צבי נתגלגל בו. והבחור ערום בחכמה והתעה את העם מדרך הטוב ועשה כל תועבות ה'. אפס כי עז העם אפילו אחר שהמיר דתו והנוליד עליו, לא זו העם מחבבו והאמינו שהוא משיח אמיתי. וכל זה עבור אביו חכם יוסף פילוסוף, ובסבת המסייע בעברה והוא חכם פלורנטיין¹⁵, ובסבתן השמידו כמה מאות מהאומה הישראלית¹⁶.

ורבי משה חאגיז כתב: "ועד שלא שקעה שמץ פסול זה, צץ המטה ומשרש נחש יצא צפע, ולא עברו שנים רבות שיצאה שלהבת הכפירה וההמראה שהש"צ הנזכר המרה שלא על פי ב"ד, והמטים עקלקלותם כדי להדמות אל מגאל נפשם נגאלו גם הם, וסרו מני דרך הטו מני אורה, והנחשים השרפים המכונים קירידו פלורנטיין ופלוסוף נשכו את העם והמיתו עם רב מישראל, באותו חולי עצמו, הוא חולי ירקון וצורת דרקון, ומתו מיתת עצמן בעיר ואם בישראל שאלוניקי ואנדרינופול יע"א כמה מאות נפשות כנודע ומפורסם". ובמקומות אחרים: "וכמה מן ההמוניים שגו ברואה אחר פלוסוף ופלורנטיין וקירידו ימש"ו". "מאותן שהוכו במגפת הטמא קירידו פלוסוף ופלורנטיין ימש"ו". "מהשמד אשר אירע בעיר ואם בישראל מכת יוסף פילאסוף וחברו פלורנטיין¹⁷".

הראשון, יעקב קירידו, בנו של יוסף פילוסוף ואחי אשתו של ש"צ, נזכר במקורות רק לענין השמד, ואין לנו ענין לעסוק בו.

אותנו מעניין טיבם של השניים האחרים. כל המקורות מספרים שהם היו מחכמי העיר, וחשוב לנו מה ידוע אודות שני אלו מהימים הטובים שקודם השבתאות, והאם נשאר זכר מהימים ההם לדורות הבאים.

תחילה נעסוק ביוסף פילוסוף¹⁸: אכן בספרי השו"ת של בני התקופה מוזכר חכם שאלוניקאי בשם זה, ואין סיבה לומר שלא מדובר באותו אדם. להלן יצוינו ראשי פרקים מהאזכורים שלו בספרי השו"ת (הם נכתבו כמובן קודם השמד).

(א). **רבי ברוך אנגיל** חי בשאלוניקי בין השנים שנה"ה – ת"ל. הוא היה מחכמי העיר. ולימים הרב הראשי¹⁹. דבריו בכמה מקומות בספר תשובותיו²⁰ מלמדים, שיוסף היה חתנו, ושרב"א החשיבו ואף התכבד בלמדנותו.

וכך כותב רב"א: "אמר לי חתני החכם השלם כה"ר יוסף פילוסוף נר"ו שהוא ראה תשובת הרשב"א ז"ל בספר כתיבת יד וכתוב בה הכי 'ומכל מקום בין כך ובין כך לא נשתעבדו נכסים [למלוכה] כו'²¹. וסימן כ"ב בספר מתחיל כך: 'שאלה. יבם

¹¹ לקחו.

¹² דתם.

¹³ עדות המהר"ם בן חביב בפני חכמי ירושלים, הובאה בתורת הקנאות, אלטונה, דף כה ב ואילך (למברג, עמ' 54).

¹⁴ החליפו.

¹⁵ פלורנטיין.

¹⁶ מעשה טוביה חלק ראשון מאמר שישי, פאדגורוז תרס"ח, דף יט ב. הובא בתורת הקנאות, אלטונה, דף כב ב (למברג, עמ' 46).

¹⁷ שבר פושעים, לונדון תע"ד, עמ': 7,70,71,80 (מספרי העמ' הם לפי הנכתב בשוליהם, בטופס שבתקליטור אוה"ח).

¹⁸ בהבא להלן, ראה בקיצור אצל בניהו, עמ' לז-לח.

¹⁹ ראה עליו בספר מצבות שאלוניקי חלק א עמ' 371-372.

²⁰ שו"ת רבי ברוך אנגיל, שאלוניקי תע"ז. המובא להלן הוא שם בדפים ו ב, לה ג ואילך, מב ב ואילך, מו א, נד א ואילך.

שאמר מת אחי, ואין כונתו אלא לחלוץ, מי מהימן או לא, מי אמרין כיון דליכא למיחש לשמא עיניו נתן בה, נאמן, או דילמא לא שניא ... תשובה. ראיתי פסק א' מהחכם השלם ורב כמהר"ר חסדאי הכהן נר"ו שכתב להקל²². ואחריו יאיר נתיב האיר אל עבר פניו החכם המרומם שלם הוא אתנו כבן יקר לי חתני כמהר"ר יוסף פלוסוף נר"ו כתב להחמיר²³. בהמשך התשובה מביא רב"א את שני הדעות ודן בהם. ובסימן כ"ח: "ראיתי דברי פה חכם פלפלא חריפא מלא רוח חכמה ותבונה הלא הוא החכם הותיק בן יקר לי חתני כמהר"ר יוסף פלוסוף נר"ו לא ידעך ויחי עוד לנצח אמן. והנה לענין דינא בודאי הדין עמו ודבריו צדקו, דמי שנשבע שלא למכור ומכר אפילו יהיה דבר מסוים, המכר קיים"²⁴. וכן בהמשך התשובה מביא את דברי "החכם הפוסק נר"ו ודן בהם. ועוד במקו"א: "ואמר לי הבן יקר לי חתני החכם השלם כמהר"ר יוסף פלוסוף נר"ו שראה פסק אחד ממהר"א ש' הלוי ז"ל הזקן שהסכים לסברת מהריק"א ז"ל דחשבינן להו כחד"²⁵. ובריש סימן ל"ז: "ראיתי את השאלה ואת אשר נגזר עליה מאת החכם השלם דמחדדן שמעתתי" כבן יקר לי חתני כמהר"ר יוסף פלוסוף נר"ו ירון, וחקר עד מקום שיד הענין מגעת וצלל במים אדירים והעלה כמה מרגניתא דלית בהו טימי. וה' הוא היודע כי הייתי רוצה להשתעשע בדבריו הנעימים הנחמדים מזהב ומתוקים מדבש מתקו לחכי" ודן בדבריו בהמשך התשובה²⁶.

(ב). בשו"ת פני משה²⁷, מאת רבי משה בנבנשת מקושטא, מובאת תשובה בכותרת: "סיון שנת התת'²⁸, שאלוניקי להחכם השלם כמהר"ר יוסף פלוסוף נר"ו, שכתב תשובה שלמה על הנדון הלו, ואני כתבתי על דבריו, ועל עיקר הדין גם כן, כאשר יראה עין הקורא, בתוך דברי אני מביא רובי תורתו".

השאלה עוסקת בראובן שהיה לו מלוה בשטר אצל שמעון, וכשבא ראובן לגבות מביתו של הלוה, טוען שמעון שהבתים שייכים ללוי ואילו הוא מתגורר בהם בשכירות בלבד, ומסכים להשבע על כך, האם הוא נאמן בשבועה לדחות את ראובן מהבתים.

ומתחיל כך: "תשובה. עיני ראו שאלה זאת ותשובה בצדה לארכה ולרחבה והדת נתנה מאת החכם השלם סיני ועוקר הרים כרע כאח כמהר"ר יוסף פלוסוף נר"ו, עמד וימודד אותה במדות שהתורה נדרשת ונתח אותם לנתחים בכללותיה ופרטותיה. ומענות[נ]ותיה דמר רצה לעמוד על דעתי. על כן במה שנוגע לעיקר הדין יהיו דברי מועטים, כי גם את הכל הביא החכם השלם הפוסק נר"ו. אך להיות כי כל חפצי וישעי להשתעשע באמרותיו אמרות טהורות, אעבור נא ברובי תורתו לשאת ולתת בהם. ואם כי בקצת מהם המעט הוא טטה אשורי מני דרכו, כך היא דרכה של תורה ואת והב בסופה. ומה גם כי בעיקר הדין הנני מסכים הולך ככל הכתוב בו, ואין ביני לבינו אפילו כמלא נימא. מעתה אציגה נא לפני רובי תורתו ועלימו תיטון מלתי". לאורך כל התשובה הארוכה רמ"ב מביא את דברי "החכם השלם הפוסק עמית בתורה נר"ו" (יוסף) "בקונטרסו" ודן בהם - פעמים מקבלם ופעמים דוחה אותם בכבוד. שני החכמים דנים בעניני חשש קנאות - אימתי יועיל לכך נאמנות של מיגו, שבועה או חרם, ועוד פרטים²⁹. בסיום פוסק רמ"ב שאם לוי מאשר שהבתים שלו ושהגיעו לשמעון באותה דרך כפי ששמעון מספר, א"כ שמעון נאמן בשבועה וראובן אינו יכול להוציא את הבתים לעצמו. ומסיים: "והחכם השלם סיני ועוקר הרים הפוסק נר"ו דבריו שרירין וקיימים חזקים כראי מוצק".

רבי משה בנבנשת חי בן השנים שס"ח - תל"ז. והיה מחכמי קושטא וראש ישיבה בעיר זו. חשיבותו כפוסק גדול הביאה שהתכתבו עמו ממקומות רבים. מתשובתו עולה שהעריך את גדלותו התורנית של יוסף. והחשיב אותו כרעו (על אף שרמ"ב היה מבוגר מעט בשנים מי.פ.).

(ג). בשו"ת תורת חסד³⁰, מאת רבי חסדאי הכהן פרחיה משאלוניקי, מובאת בסימן ע"א שאלה זו: "אשה שקידושה קידושי ספק וגירשה הארוס מן האירוסין, ותובעה שתחזיר לו כסף קידושיה, יורנו מוריננו אי מחוייבת להחזיר לו או לא". המשיב מביא את גזירת חכמים³¹ שגירשה (מן האירוסין) לא תחזיר את כסף הקידושין, שמא יאמרו קידושי טעות היו מלכתחילה, ואחותה מותרת למגרש בחי המגורשת, ומפלפל בהרחבה רבה בשאלה, אם גזירה זו נאמרה גם בקידושין שהיו מתחילתם ספק בלבד³².

²¹ ראה שו"ת הרשב"א חלק ב סימן שי"ב.

²² הובא בספרו שו"ת תורת חסד, שאלוניקי תפ"ג, סימן נ"ח, דף מג ד ואילך. צויין בהגהות רעק"א לשו"ע אבן העזר ריש סימן קנ"ח.

²³ הקשרים בין ר' חסדאי לי.פ. יידונו בהמשך.

²⁴ ראה שו"ע יורה דעה סימן ר"ל בהגה וחשן משפט סימן ר"ח בהגה ומפרשים.

²⁵ שהרא"ש והטור "אינם אלא כח אחד", ב"י חושן משפט סימן ע"ז (עמ' לג).

²⁶ רב"א מציין, שהסכימו עם פסק חתנו הרבנים המובהקים, מהם הוא מזכיר במפורש את "הרב המובהק כמהר"ר שמואל נר"ו", והוא כפ"ר רבי שמואל גאון (בהמשך מוזכר שמו של חכם זה בפירוט). וראה בהמשך מקור נוסף על קשרי חכם זה עם י.פ.

²⁷ קושטא תכ"ט. המובא להלן הוא שם בחלק א סימן ס"ג, דף קמה ב ואילך.

²⁸ בניהו, עמ' ל, כותב שי.פ. נולד בשנת ש"פ-שפ"ה בערך. הוא אינו כותב מקורו. אבל לדעתי קשה לומר שר"מ בנבנשת יכתוב עליו תוארים כה רמים בשנת ת"ח והוא רק באמצע שנות העשרים. לכן יש להקדים את שנת לידתו. יתכן שבשעת השמד היה כבר בן שבעים או קרוב לזה. ואיננו יודעים בת כמה היתה בתו כשנשא לה ש"צ בשנת תל"ה. אלא שהמהר"ם בן חביב מספר (במצויין לעיל בעורה 13), שיעקב בנו של י.פ. היה בן ט"ו בעת השמד, וראה מ"ש בענין זה בניהו, עמ' פה-פו. וצ"ע.

²⁹ דברי י.פ. שהובאו שם, נעתקו אצל כמה חכמים בדורות מאוחרים, בשם מהר"י פלוסוף ... ואכ"מ.

³⁰ שאלוניקי תפ"ג. המובא להלן הוא שם בדף נא ג ואילך.

³¹ ראה בבא בתרא קמה ע"א.

³² ראה שו"ע אבן העזר סימן נ ס"א בסופו, שמקיל בזה. והנושאי כלים חולקים. אלא שתשובה זו היא קדומה להם.

ולבסוף מסיק, שאכן אם יש לאיש והאשה קרובים, אין להחזיר את כסף הקידושין. קודם החתימה, הכותב מתאונן על רוב הצרות והיגונות שהוא שריו בו, וחותר: הצעיר יוסף פילוסוף.

רבי חסדאי חי בין השנים שס"ה (בערך) – תל"ח. הוא היה מחכמי שאלוניקי ולימים הרב הראשי בעיר. כנראה החשיב את עצמו כרעו של י.פ.³³ (אם כי שגם הוא היה מבוגר מעט בשנים מ.פ.), ולכן כלל את תשובתו של האחרון בספרו. וכפי שכלל תשובות נוספות של כמה מרעיו האחרים בספר.³⁴

(ד). רבי יוסף דוד משאלוניקי (מהרי"ד – בלשון חכמי העיר שלאחריו) – חי בין השנים ת"כ (בערך) – תצ"ז. שיא פעילותו היה שני דורות (בקירוב) לאחר החכמים שהוזכרו לעיל, הוא שימש כרב ראשי של העיר, והיה מגדולי הפוסקים שקמו בשאלוניקי בשנות הת'. ספרו שו"ת בית דוד (ב' כרכים) הוא כנראה הספר שהשאיר רושם לדורות, יותר מכל ספר אחר של בן שאלוניקי משנות הת' ואילך.³⁵ גם בשו"ת זה מוזכרים דבריו של י.פ., אלא שבאופן מוזר, איזכור זה השליך על זכרו של רבי יוסף דוד בעצמו...

בשו"ת בית דוד (חלק א')³⁶ חלק יורה דעה, סימנים ל"ז-ל"ט עוסקים בדיני סכין בשרית או חלבית שחתכו בה דבר מאכל, מה דין הדבר הנחתך:

סימן ל"ז³⁷ מקשה: טרי (?) שחתכוהו בסכין של בשר – מהו לבשלו (את הטרי) בחלב. והפוסק משיב בהרחבה. מובאים שם דברי תורה מ"הרב כמוהר"י ד"ב ז"ל",³⁸ ונראה שהתשובה נכתבה בסמוך לעת פטירתו של רבי יעקב די בוטון בשנת תמ"ז,³⁹ וזכרו עדיין היה חי בלבבות. בסיום התשובה מובא כך: "ובמפתחות מהרש"ג ז"ל ראיתי כתוב בזה הלשון: 'כתבתי על דברי חכם שלם אחד, על ענין שחתכו בשר דק דק בסכין חולבת כתבתי כמה טעמים להקל, והחכם השלם כתב ג"כ להקל' ומובאים כמה פרטים שנחלקו ביניהם שני חכמים אלו. לאחמ"כ בעל התשובה מעיר כמה נק' על דבריהם. מהרש"ג הוא רבי שמואל גאון (חי שס"ה-תכ"ז),⁴⁰ ורבי יוסף דוד ראה את המפתחות שכתב רש"ג לספר תשובותיו.⁴¹ [הקשר למדובר בעצם תשובת רבי יוסף דוד הוא, שרש"ג מקיל בסכין חולבת כיון שעיקר תשמישו של סכין הוא בצונן. ורי"ד מבאר, שאין זה דומה לשאלה שהוא דן בה, דשם הוא סכין בשרית ופעמים רבות חותכים בה בשר רותח].

סימן ל"ח⁴² מקשה: בשר שחתכוהו דק דק לפאסטידה בסכין חולבת, ואח"כ בישלו את הבשר בלי שום תיקון, לא הדחה ולא שפוש, מה דינו. הפוסק דן בהרחבה גדולה (י"ב עמודים כפולי טורים) בענינים הקשורים – בגפ"ת ובדברי פוסקים. נראה שבהמשך לשאלה הקודמת ולדברי רש"ג שהובאו בה, התעורר רי"ד לכתוב את דעתו בשאלה שדן בה רש"ג, ולכן הוא כותב בהרחבה רבה (ואכן אי"ז תשובה על שאלה שנשאלה). וכן כתובים בסימן זה כמה פרטים הדומים לנכתב בסימן ל"ז הקודם, וזה מראה ששני הסימנים נכתבו בהמשך אחד: גם בסימן זה מובאים דברי תורה מ"הרב מהר"ר יעקב ד"ב ז"ל",⁴³ וכן כמה חידושים בהלכה מובאים בדומה בשני הסימנים.⁴⁴ בסימן זה מוזכר "מורי הרב נר"ו",⁴⁵ ואולי הוא רבי בנימין עשאל,⁴⁶ חכם זה

³³ על קשריהם ראה גם לעיל בדברינו על שו"ת ר' ברוך אנג'יל.

³⁴ ראה בענין זה בספר מצבות שאלוניקי חלק א' עמ' 404 ואילך.

ספר תורת חסד נדפס למעלה מארבעים שנה אחרי פטירת המחבר. הקדמת הספר נכתבה על ידי רבי חיים משה אמארייליוו, שהקדיש מכונו להבאת הספר לדפוס. משמעות הדברים שם, שהספר נמצא כבר מסודר מהמחבר עצמו. אכן גם הרב המו"ל (אפי' שהיה לאחר מעשה השמד) לא הוציא את תשובת י.פ. מן הספר, וזה מתאים למובא להלן הערה 79 בדרכו של רחמ"א בספרו הלכה למשה. ובשו"ת של רחמ"א דבר משה חלק ג, שאלוניקי תק"י, דף סד ג, קטע מתחיל: אבל (בסופו), הוא מזכיר את דבריו של י.פ. שהובאו בשו"ת פני משה (ראה לעיל) בשם "הפוסק", מבלי לפרט את שמו.

³⁵ ראה עליו ועל חיבוריו בספרים: מצבות שאלוניקי חלק ב' עמ' 618-620, ארזי הלבנון חלק ב' עמ' 956.

³⁶ שאלוניקי ת"ק.

³⁷ יורה דעה דף יא ג ואילך. נכתב בט"ס (סימן) לו.

³⁸ שם דף יב ג (קטעים מתחילים: ואפילו, והרב).

³⁹ ראה ספר מצבות שאלוניקי חלק ב' עמ' 452-450.

⁴⁰ ראה ספר מצבות שאלוניקי חלק א' עמ' 356-355.

וכן בשו"ת פתח בית דוד (לר' יוסף דוד) חלק שני, שאלוניקי תק"ו, מביא מתשובות כ"י לרבי שמואל גאון – מהרש"ג, ראה אבן העזר דפים כ ד ואילך, נז א, חשן משפט דפים מז א, סח א, פד א-ג, צה א – צו ב, ועוד.

⁴¹ מפתחות אלו מוזכרים גם בשו"ת דבר משה חלק א, שאלוניקי תק"ב, דף קפג ג.

⁴² יורה דעה דף יב ד ואילך.

⁴³ שם דפים יב ד (קטע מתחיל: תחלה), יח ג (קטע מתחיל: ולענין).

⁴⁴ בשר אינו דבר לח ומועיל בו הדחה, וההדחה היא ע"י שפוש גדול דוקא, ראה סימן ל"ז דף יב ד (קטע מתחיל: ומ"ש), סימן ל"ח דף יד ד (קטע מתחיל: נחזור) ואילך, דף יח ג (קטע מתחיל: אמנם).

ונראה שמה שכתב בסימן ל"ח דף יח ד: ובמקום אחר נשאתי ונתתי בדבר זה כו', כוונתו למה שכתב בסימן ל"ז דף יב ב (קטע המתחיל: אבל) ואילך.

⁴⁵ דף יח ג (קטע מתחיל: ולענין), שם ד (קטע מתחיל: ועוד).

⁴⁶ ראה שו"ת פתח בית דוד (לר' יוסף דוד) חלק שני, שאלוניקי תק"ו, אבן העזר דף עו א (קטע המתחיל: ובהדיא).

נפטר בניסן שנת ת"נ⁴⁷, וא"כ התשובה נכתבה קודם לכן. בסוף התשובה מובא⁴⁸: "אחר שנים רבות באו לידי תשובות רבינו ה"ה מוהר"א הכהן ופסק שם בתשובה כ"י ח"ב סי' מ"ז דבשר שחתכו דק דק כו' בסכין חולבת" כו'. שו"ת פרח מטה אהרן לרבי אהרן הכהן פריה נדפס באמשטרדם בשנת תס"ג (ואיתא שם לתשובה זו). וא"כ פסקה זו נכתבה מקודם, וזה היה "אחר שנים רבות" מכתובת עיקר התשובה בשנת תמ"ז בערך (כמו שנכתב לעיל לענין סימן ל"ז)⁴⁹. פירושי הט"ז והש"ך לשו"ע יורה דעה (שנדפסו בפולין בשנת ת"ו) אינם מוזכרים בתשובות ל"ז-ל"ח אלו, וכנראה שעדיין לא הגיעו לשאלוניקי בשעת כתיבתם⁵⁰. הארכנו בכ"ז בכדי להבהיר שסימן ל"ח הוא תשובת רבי יוסף דוד⁵¹. דלא כמו שסברו אחרים⁵².

קודם **סימן ל"ט** מובא [בסוגריים]: "את זה מצאתי מכתבי הקדש של הרב כמהרש"ג ז"ל שייך לענין הנ"ל". ומתחיל: "לט. ראיתי דברי החכם השלם ענותן כהלל דעסיק בתורה תדירא כמה"ר יוסף פילוסוף נר"ו על ענין שחתכו בשר דק דק לפאשטידא עם סכין חולבת. והנה לימים שעברו נשאלתי על זה ואמרתי שראוי להקל מטעם ... וכעת ראיתי לה"ה שהאריך בכמה טעמים ... ואכתוב קצת על דבריו כחותה על הגחלים", ובהמשך התשובה כותב את דעתו בענין וגם מביא מדברי "החכם השלם נר"ו ודן בהם. ובסיום כותב: "דמטעם זה נראה לע"ד להקל אם יראה בעיני ה"ה נר"ו. הנראה לעניות דעתי כתבתי וחתמתי שמי הצעיר שבצעירי הצאן שמואל גאון". מתברר, שהדיון של רש"ג שהוזכר לעיל בסוף סימן ל"ז - היה עם י.פ.⁵³ אלא שכשכתב רי"ד את סימן ל"ז, היו לפניו רק **מפתחות** הרש"ג לתשובות (ושם לא הוזכר שמו של הנמען). ואחר כך השיג את התשובה עצמה, וסידרה בין כתבי עצמו על מנת שיודפס בספרו⁵⁴.

והנה בדורינו, כותבים רבים: שו"ת בית דוד (פילוסוף). מאין צמח לרבי יוסף דוד הכינוי - פילוסוף ? בשערי ספריו ובהקדמות שלהם, שנרפסו בעירו וחלקם אף בסמיכות לימי חייו - לא מוזכר כינוי זה. אכן בחיפושיי, מצאתי קובץ מחקרי שהוא כנראה המקור להנהגה זו⁵⁵. באמת מובא שם משו"ת בארות המים (לבן עירו של רי"ד)⁵⁶: "ומעשים שבכל יום ראיתי כמה וכמה אנשים **דאין להם כינוי**"⁵⁷ אלא מצרפים שמו עם שם האב, כגון **הרב הגדול הנ"ל יוסף דוד**, ובנו היה נקרא דוד יוסף, וכן⁵⁸ בנו נקרא יוסף דוד, וכן עז"ה⁵⁹ הולכים וקורים שם, וכן יש[נ] כמה קהילות הקדש בעירנו יע"א דאין להם כינוי משפחה כלל אלא משתמשים בשם אביהם". אבל החוקר הכותב מוסיף: "מה שנוגע לר' יוסף דוד לא צדק אמנם [בארות המים] באמרו כי לא היה לו כינוי משפחה, כי מדברי בן דוד ר' שמואל גאון יוצא כי שם משפחתו היה פילוסוף, וכך אנו מוצאים בשו"ת בית דוד ח"א **בחלק יו"ד סי' ל"ט** את תשובת ר' שמואל גאון המשיב על דברי המחבר, ובה הוא כותב: 'ראיתי דברי החכם ... כמהר"ר יוסף פילוסוף נר"י ...' שמו המלא של ר' יוסף דוד הוא איפוא: יוסף בן דוד פילוסוף", ע"כ. נראה שאחרי "תגליתו" נמשכו הדורות הבאים. אלא שכל זה הוא טעות. והחכם שדר בעירו של רי"ד ידע היטב מהחוקר שטען כנגדו⁶⁰. ומן הראוי להפסיק להצמיד לשמו של הפוסק הגדול משאלוניקי - את שם מי שהיתה אחריתו נבל.

⁴⁷ ראה ספר פני שלמה (דרשות, לרבי שלמה אמארייליו), שאלוניקי תע"ז, דף נט א. ספר יקרא דשכבי (דרשות, לרבי יוסף דוד), שאלוניקי תקל"ד, דף כב א. ספר מצבות שאלוניקי חלק ב עמ' 475.

⁴⁸ דף יט א.

⁴⁹ בדף יח ג מובא **בסוגריים מרובעים**: "ועיין בספר נאמן שמואל סימן ט"ו כו', והיא הוספה מאוחרת, שהרי ספר זה נדפס בשאלוניקי תפ"ג. וכיו"ב בדף יט א מצויין **בסוגריים מרובעים** לשו"ת כרם שלמה יו"ד סי' י"ג, שנדפס בשאלוניקי בשנת תע"ט.

⁵⁰ בכמה תשובות אחרות בשו"ת בית דוד מוזכרים הט"ז והש"ך, אמנם התשובות שבפנים נכתבו בצעירותו, כנ"ל.

⁵¹ בשו"ת בית דוד לא הועתקו בדרך כלל חתימות רי"ד בסיום התשובות.

⁵² ראה להלן הערה 54.

⁵³ על קשריהם, ראה גם לעיל בהערה 26.

⁵⁴ השו"ת נדפס בשנת ת"ק אחרי פטירתו של רי"ד (בשנת תצ"ז).

בניהו כותב, עמ' לח ועמ' קה בסופו, שרבי יוסף דוד הדפיס בספרו את פסק י.פ., שעליו נכתבה תשובת רש"ג (ובניהו מדגיש את החידוש בדבר). ונראה שהבין שסימן ל"ח היא תשובת י.פ.. אבל כל זה איננו נכון. ולא ראה שבסימן ל"ח מוזכר רבי יעקב ד"ב ז"ל, שנפטר בשנת תמ"ז, כמובא כל זה לעיל, ואילו י.פ. כבר השתמד כמה שנים מקודם. ועוד: בסימן ל"ח כתובים דברים הפוכים מדברי י.פ. שהובאו בסימן ל"ט: לדוגמא בסימן ל"ח דף יח ג (קטע מתחיל: אמנם) מבאר, שאפשר להדיח בשר, ואילו בסימן ל"ט דף יט ג בראשו מובאים דברי י.פ., שא"א להדיח בשר. וכן כמה רעיונות חדשים שהובאו בסימן ל"ט בשם י.פ., אינם בסימן ל"ח. ועוד שסימן ל"ח נכתב בהמשך לסימן ל"ז, כמבואר בפנים. אלא רי"ד הביא בספרו את **תשובת רש"ג** המזכירה את דברי י.פ.. ודי בכך. [אמנם בשו"ת פתח בית דוד (לרבי יוסף דוד) חלק ב, שאלוניקי תק"ו, חשן משפט דף קלט ב (קטע מתחיל: וכתב בדורש), מזכיר את ספר דורש משפט, ראה על ספר זה בהמשך]. בניהו, עמ' לח, מביא שדברי תורה בשם י.פ. מובאים גם בספר שו"ת שעשוע התלמידים (מבעל המחבר שו"ת נאמן שמואל). לא עסקתי בכך במאמר זה, כיון שכמדומני הספר הנ"ל ומחברו אינם ידועים בבתי המדרש בימינו.

⁵⁵ מחקרים ביבליוגרפיים, מאת אריה טויבער (אוסף מאמריו שנדפסו בבמות שונות), תרצ"ב, עמ' 64.

⁵⁶ שאלוניקי תקט"ו, דף קפ ב, קטע מתחיל: ואני.

⁵⁷ שם משפחה.

⁵⁸ אוצ"ל: וכן.

⁵⁹ על זו הדרך.

⁶⁰ כמובן, רבי שמואל גאון - שנפטר בשנת תכ"ז, לא היה בן דורו ולא כתב אל רי"ד - שנולד בערך בשנת ת"כ. וגם הדברים שמביא רש"ג בשם י.פ. אינם נמצאים בתשובת רי"ד שבסימן ל"ח, כנ"ל הערה 54.

מצאתי, שבקובץ קרית ספר כרך ט"ו תרצ"ט עמ' 493-491, מעיר מ. ו. על תגליתו של א. ט. כמו עיקרי הדברים שנכתבו כאן. אלא שכנראה הערה זו לא התקבלה בציבור.

ובחזרה לעניינינו. מהמובא לעיל עולה כי י.פ. היה נחשב לגדול בתורה. ואכן מגדולי המשיבים שבארצו - החשיבוהו כידידם וכעמיתם בתורה. אולם איתרע מזלו, ברבות הימים התיידד עם ש"צ, נתן העוזי ובני חברותם, עד שנתן את כתו לש"צ לאשה. והמשיך בהתדרדרות עד הסוף המר.

החכם השני מראשי המשומדים היה שמו פלורנטינ. המהר"ם בן חביב מספר שהיה "רב מחבר ספר". דומה שאין לערער על כך שהכוונה לספר **דורש משפט**⁶¹ - "והוא תוספת קצת מורה מקום שנשמט מספר מורה צדק"⁶² עם הרבה חידושים ורמזים מרבנים אחרים על טור חושן משפט. נדפס בשאלוניקי שנת ת"י⁶³. ובו ל"ז דפים. על השער לא מוזכר שם המחבר, אולם בהקדמה כתוב: אמר שלמה⁶⁴ בן לא"א החכם השלם כמהר"ר שמואל פלורנטינ זלה"ה, אחרי ראיתי שנדפס ספר מורה צדק, נכספה וגם כלתה נפשי להוסיף על הספר הנזכר הרבה רמזים ומורה מקום מהפוסקים אחרונים ז"ל שנשמטו מהספר הנזכר עם הרבה חידושים מרבנים מובהקים קדושים אשר בארץ החיים המה הרב כמוהר"ר שלמה בן חסון ז"ל ... ובכללם ראיתי להביא שם הרבה חידושים מא"א ז"ל אשר מצאתי ... ולא נמצא אצלי רק מה שכתב בגליון ספרו ... וגם ספר אחר מקצת דרושים ... ומאנה הנחם נפשי על אשר לא זכיתי לראות פניו אור פני מלך חיים, כי לוקח אדוני מעל ראשי, עודנו באבו נאסף הצדיק על פני אביו ז"ל ... ומפיו תורה לא לקחתי ... ואגב ראיתי להביא ג"כ הרבה רמזים וחידושים מהרב המובהק אריה דבי עלאי מורי ורבי כמוהר"ר ברוך אנג'יל נר"ו ... והנה כל מקום שתמצא בספר זה ... א"א ארשפ"א הוא אדוני אבי ז"ל והאלף שבתית הרשפ"א ר"ל אחרון יען הוא אחרון של הרב הגדול ראש לבית אבותי הוא מרן כמהר"ר שמואל פלורנטינ ז"ל המובא בספר מורה צדק"⁶⁵.

ואכן המהר"ם בן חביב הכיר ספר זה - הוא מזכירו בחיבוריו: בספר גט פשוט סימן ק"כ⁶⁶: "גם ראיתי בספר דורש משפט ברמזיו סימן שנ"ג כתב⁶⁷ תירוץ לזה בשם מהר"ש בן חסון ולשונו שם מבולבל, והנראה דר"ל שמ"ש הטור בח"מ דצריכה גט מדרבנן, צ"ל שהאשה שקידש היתה יודעת שהוא גזל" כו".⁶⁸ ובתשובתו שנדפסה בספר שו"ת מהר"ם בן חביב⁶⁹: "וראיתי בספר דורש משפט⁷⁰, שכתב בשם הרב כמהר"ר שמואל פלורנטינ ז"ל, דמ"ש הרמב"ן⁷¹ דאין שוין אלא פרוטה וכו', דתיבת 'אלא' אינו מדויק, דהא הרמב"ם סבר טענו שני מחטין והודה באחת מהם חייב אע"פ שאינם שוות שתייהן פרוטה, שכן כתב⁷² אפילו היו עשרה מחטין בפרוטה כו'". וכן בספר כפות תמרים⁷³: "ושוב ראיתי בספר גידולי תרומה ... ובספר דורש משפט⁷⁴

בתקליטור אוצר החכמה מכונה רי"ד: יוסף דוד בן שבתי משאלוניקי. וגם זה טעות. כיון ששבתי היה אבי אביו של רי"ד, וגם לא מצאנו שרי"ד נתכנה בשמו של סביו. מה שכתוב בספרו צמח דוד בהקדמה: "אני הצעיר יוסף בכמר דוד שבתי זלה"ה - הכוונה **שבתי** של ר' יוסף כונה שבתי (על שם אביו).

⁶¹ להלן נזכיר מהנהגתו של החיד"א בשם הגדולים ביחס למחבר ספר דורש משפט - שאכן מדובר באותו אדם.
⁶² "והוא מורה מקום מהפוסקים אחרונים ז"ל בתשובותיהם על טור חושן משפט על סדר הלכותיו עם קצת חידושים ורמזים מרבנים אחרים ז"ל". שאלוניקי שנת תוד"ה (ראה בהערה הבאה). ובהקדמה מפורש שהמחבר הוא ר' מיכאל הכהן תלמידו של הרב שמואל גאון. בספר נ"ח דפים. ואכן ספר דורש משפט נערך וגם נדפס בתבנית דומה מאוד לספר מורה צדק.
⁶³ ר"ח בנבנישתי מספר בהקדמת ספרו כנסת הגדולה, שבשעה שהיה טרוד להביא את ספרו לדפוס, יצאו ספרי הליקוט: נחמד למראה ומורה צדק, המציניים לתשובות פוסקים על סדר השו"ע, ולרגע חשב שלא להדפיס את ספרו, שכבר אחרים קדמוהו, רק שלאחר שהגיעו אליו לידו ראה שיש בספרו מה שאין בהם. ומפרט את המעלות של ספר כנה"ג על הספרים הנ"ל. למעשה רח"ב שילב בספרו מדברי מורה צדק במקומות ספורים בלבד (כמדומני).
[מה שכתב רח"ב שנדפס ספר נחמד למראה - כוונתו לספר פנים חדשות, ויניציא תי"א, על ד' חלקי שו"ע. כ"כ רח"ב בהמשך. וראה ספר שערי כנסת הגדולה (מכון הכתב, תשס"ו) עמ' לה].
באותן שנים נדפס ספר דומה על אבן העזר בשם חסן ישועות, שאלוניקי תי"א?, מאת ר' שבתי חסן. גם מחבר זה היה תלמידו של רבי שמואל גאון.

⁶³ בשער הספר נכתב שנדפס בשנת "תודה", ועפ"ז מקובל לומר שנדפס בשנת תט"ו, אולם ראה בניהו, עמ' לה הערה 79, שבהכרח שנדפס מקודם ואלא ה' מרמזת על האלפים.

⁶⁴ ואכן בכתבים שבתאיים מפורש שם חכם **שלמה** פלורנטינ שהיה מאנשיהם (לפני ההמרה). ראה בניהו, עמ' רעט, רפה, ועוד.
⁶⁵ כך כותב בניהו לאורך כל ספרו, שמדובר בשלמה זה. ובעמ' לה מזכיר את ספרו דורש משפט. אלא שכותב שם: "מפליא הדבר שזכרו [של הספר] לא בא בספריהם של הפוסקים בני דורו", וראה גם מ"ש בעמ' קה ציון 143 שהחיד"א אינו מזכירו (מחוץ לשם הגדולים). וכ"ז איננו נכון, כפי שיוזבא בהמשך.

ועוד כותב בניהו, עמ' לו, ש.פ. מת זמן לא ארוך לאחר ההמרה, בודאי לפני שנת תמ"ח.
⁶⁶ הוצאת מכון ירושלים עמ' יג קטע מתחיל: וראיתי בספר.

⁶⁷ בהעתק ספר דורש משפט שבאוצר החכמה חסר דף לו העוסק בענין זה.

⁶⁸ היינו שהטור חו"מ סימן שנ"ג פסק במקדש בגזל, שחוששים לקידושין שמא יאוש קונה **מדרבנן**. ובדורש משפט מבאר את הטעם שאינה מקודשת **מדאורייתא** על ידי היאוש וגם השינוי רשות כשכבא ליד האשה - ומבאר שכשהאשה יודעת שהוא גזל הרי באיסורא אתא לידה ואינה קונה.

⁶⁹ הוצאת מכון חכמת שלמה חלק ב ריש עמ' תרמג.

⁷⁰ דף טז א בראשו.

⁷¹ הובא בר"נ שבועות יט ע"ב ד"ה ואיכא: "ואם אתה אומר דטענו שתי מחטין והודה לו באחת מהן חייב אע"פ שאין שוין אלא פרוטה אחת, נמצא בית דין נזקקין לפחות משה פרוטה כו'.

⁷² הלכות טוען ונטען פ"ג הל' יא.

⁷³ סוכה ל ע"ב בתחילתו ד"ה וראיתי.

שרמזו קושיא זו שהקשתי על הרשב"א בשם מהר"ש בן חסון ז"ל⁷⁵ יע"ש וצ"ע. יש להניח שכל האיזכורים הנ"ל נכתבו קודם המעשה הידוע⁷⁶.

האיזכור האחרון, הועתק מהכפות תמרים **לקצות החושן** סימן שנ"ג סק"ב: "כתב הב"י בשם הרשב"א כו', דיאוש ושינוי רשות בכלי תלמודא משמע דקונה קנין הגוף, דאי לא, הא ד'אמר רב הונא'⁷⁷ להני אוונכרי כי זבניתו אסא ... ליגזזו אינהו כי היכי דליהוי יאוש בידא דידהו ושינוי רשות בדייכו', מאי אהני דהא מ"מ האי אסא לא מיקניא קנין הגוף, דהא אינו אלא כעין משכון דבדמים בעי לאהדורי ואנן בעינן ביום הראשון 'לכם' עכ"ל. ודבריו תמוהין דכיון שגוף החפץ שלו אף על גב דצריך ליתן הדמים אמאי לא הוי 'לכם' כו'. שוב ראיתי בספר כפות תמרים דהביא שם בשם גידולי תרומה ובשם **ספר דורש משפט** **שהקשו קושיא זו בשם מוהר"ש ן' חסון ז"ל** ע"ש שהניח בצ"ע. אפשר להניח בודאות, שהקצות מעולם לא שמעו את שמעו של מחבר ספר זה (ומסתבר שאף את הספר לא ראה).

בדורות הבאים נמצאים פה ושם איזכורים של ספר דורש משפט בספרי חכמים ספרדים (בלא איזכור שם המחבר)⁷⁸. נעסוק כאן בשני חכמים שהזכירו ספר זה, ובחרנו לפרטם משני טעמים - החשיבות של החכמים וספריהם, והריבוי היחסי של האיזכורים.

(א). **רבי חיים משה אמאליי** בספרו הלכה למשה על הרמב"ם (ספר נזיקין ותחילת ספר קנין), מזכירו תשעה פעמים⁷⁹. רבי חיים משה, שגולד בשאלוניקי בשנת תנ"ח לאביו רבה של העיר וחי בה כל ימיו ואף נעשה בעצמו רבה של העיר - ידע בודאי על ההיסטוריה של מחבר הספר, אולם זה לא מנע ממנו להזכירו (והוא מזכיר לא רק דברי תורה של חכמים אחרים שהובאו בספר אלא גם דברים ממחבר הספר עצמו)⁸⁰.

(ב). **הרב חיד"א** כותב בשם הגדולים מערכת ספרים אות ד: "[כב] דורש משפט על חשן משפט. נדפס זה שנים רבות. מורה מקום וחדושי רבני שאלוניקי, על דרך ספר מורה צדק"⁸¹. מכך שלא הזכיר את שם המחבר, יש להוכיח לענ"ד, שהחיד"א ידע מה נעשה עמו לבסוף (ושאכן מחבר ספר זה הוא החכם שהמיר)⁸².

- אבל אעפ"כ, החיד"א מזכיר בכמה מקומות בכתביו דברי תורה בשם ספר זה⁸³. ומתאים לדרכו של החיד"א הידועה לנו ממקרים אחרים⁸⁴.

על אבותיו של שלמה, אפשר ללמוד מדברי ספר קורא הדורות⁸⁵: "וקרוב לזמן הזה היה בשאלוניקי הרב ר' שמואל פלורנטיין, רב מובהק ופסקן, והיה ראש ישיבה מק"ק שלום". חכם זה נפטר בשנת שע"ג⁸⁶. ונראה שהוא הרש"פ ראש המשפחה

⁷⁴ דף לו א בראשו.

⁷⁵ האיזכור בשם מהר"ם בן חסון הוא בדורש משפט, אבל לא בגידו"ת שחי באיטליה כמה דורות מקודם.

⁷⁶ ישנו ויכוח בין החוקרים אימתי נכתב ספר כפות תמרים, ומכאן אפשר להכריע, ואכ"מ.

איזכורים של ספר דורש משפט אצל חכמי הדור (ונכתבו בכללות קודם המעשה) - מצאתי גם בכנסת הגדולה חו"מ סימן ר"נ הגב"י ס"ק עט. שו"ת פני משה, קושטא תכ"ט, חלק א דף רז ד. שו"ת עדות ביעקב, שאלוניקי ת"פ, דף יז ב בסופו. שו"ת רבנו יצחק אלגאזי (הוצאת מכון ירושלים) עמ' קלח א, קמה א, קצא ב, קצו ב. שו"ת עדות ביהוסף חלק ב, קושטא תצ"ג, דף לט א.

⁷⁷ סוכה דף ל ע"א.

⁷⁸ ראה לדוגמא לעיל בהערה 54 משו"ת פתח בית דוד לרבי יוסף דוד.

ראיתי כמה מחברים מפורסמים שכתבו: "כתב הרב דורש משפט" ... ואכן אלו חכמים מארצות אחרות וכפה"נ לא שמעו ממעשיו של זה. ספרו של ש.פ. הוא כנראה הספר היחידי בשם דורש משפט שנודע בדורות הקודמים.

על רבי חיים פלאגי מסופר, שחיבר ספר בשם זה על ענייני דיינים, ראה ספר צוואה מחיים אזמיר תרכ"ח דף כו א בסופו. אולם הספר ההוא לא נדפס.

⁷⁹ נדפס גם באוצר מפרשי היד החזקה. ראה שם כרך יז ספר נזיקין הלכות גניבה פ"ב ה"ח (עמ' רעה), הי"ב (עמ' רעח בתחילתו), הלכות גזילה ואבידה פ"ז ה"ד (עמ' תלט ד"ה כתב רש"י), פ"ז ה"ג (עמ' תקלת ד"ה ולענין), ובסוף הספר: הלכות גניבה פ"ג ה"ז (עמ' קיז סוד"ה כתוב), פ"ה ה"ג (עמ' קיט ד"ה והנה), הלכות גזילה ואבידה פ"ט ה"ז (עמ' קצא ד"ה וראיתי). כרך יח ספר קנין הלכות מכירה פ"א ה"א (עמ' טז ד"ה כתב), ובסוף הספר הלכות מכירה פ"ה ה"ד (עמ' ל קטע ראשון).

⁸⁰ ראה דרך דומה לכך אצל רחמ"א - לעיל בהערה 34.

⁸¹ ראה גם במערכת גדולים אות ב: "[לב] מהר"ר ברוך אנגיל ... ובספר דורש משפט מביא חדושים ממנו על חשן משפט". ובאות ד: "[נה] מהר"ר דניאל איסטרומסה ... ובספר חוסן ישועות וספר דורש משפט מביאים מחידושי".

⁸² והדברים בולטים ביותר, כשמשווים זאת לעומת הפירוט שכתב החיד"א אודות מחבר ספר מורה צדק (והוא ספר דומה לספר דורש משפט, ראה לעיל בהערה 62), ראה מערכת גדולים אות מ [מ], אות ש [צ], מערכת ספרים אות א [פ], אות מ [ע].

⁸³ ברכי יוסף חושן משפט סימן ה סק"ז-ח, סימן ו סק"ב (כמ"פ), סימן ז סק"ד, סימן ט"ו רסק"ב ד"ה והנה. שו"ת חיים שאל חלק ב סימן י"ג (ד"ה וראיתי, במהדו"ח: ד"ה ולפום).

⁸⁴ ראה ספר כל החיים (לר"ח פלאגי) אזמיר תרל"ט דף יח ב בסופו. ספר חמשה מאמרות (לבעהמ"ח שו"ת מנחת אלעזר) בערעגאס תרפ"ב עמ' קנו בסופו. ספר החיד"א (מוסד הרב קוק) חלק א עמ' קמ-קמה. ויש להדגיש, שאין מדובר שם בחכמים שעשו מעשה דומה למה שעשה ש.פ. ח"ו אלא בחכמים שהיו להם דעות פסולות (או עכ"פ שכן נטען עליהם).

⁸⁵ הוצאת אהבת שלום עמ' קנה.

שדברי תורתו מובאים בספר מורה צדק⁸⁷. ובמקום אחר⁸⁸: "ומגדולי תלמידיו היה הר"ש פלורנטינן האחרון, חכם גדול מעיין ודרשן, והוא היה בנו של החכם כה"ר דוד פלורנטינן שהיה ראש הבודקים ... והחכם כה"ר שמואל פלורנטינן הלך משאלוניקי לקושטאנדינא ונפטר שם". הרש"פ השני היה מתלמידיו של רבי שלמה הלוי בעל שו"ת מהר"ש הלוי שנפטר (בצעירותו) בשנת שצ"ב. ויתכן שהוא היה אביו של שלמה⁸⁹.

מן הראוי להוסיף דברים על חכמי משפחת פלורנטינן משאלוניקי בדורות הבאים, ולו בכדי שלא ידיקו בהם פגם משפחה בטעות.

בשנת תפ"ה נדפס בשאלוניקי ספר מעיל שמואל - "משאלות ותשובות וקצת לשונות מהפוסקים אשר נשא ונתן בהם הרב המחבר ה"ה הרב המובהק החסיד ועניו כמוהר"ר חיים שמואל פלורנטינן זצוק"ל ... וקצת לשונות על הרמב"ם מהחכם השלם כמוהר"ר יצחק פלורנטינן ז"ל". מחבר השו"ת, רחש"פ, הוא החכם השלישי במשפחה בשם שמואל. אביו היה שמו"ר יעקב⁹⁰. הספר הובא לדפוס על ידי רבי שמואל בן דוד פלורנטינן⁹¹, המזהה את עצמו בהקדמתו כאחינו של המחבר. וכותב שהוא זה שצירף לספר את כתבי זקנו רבי יצחק. יתכן שרבי יצחק היה זקנו מצד אמו (שהרי זקנו מצד אביו היה שמו"ר יעקב), או שהיה אבי זקנו מצד אביו⁹². בספר מוזכרים גם הגביר יעקב פלורנטינן⁹³ (מזרע רבי יצחק הנ"ל), שמימן את ההדפסה, וכן ר' יצחק פלורנטינן אחי המחבר, שכתב גם הוא הקדמה לספר⁹⁴.

רבי חיים שמואל מזכיר לאורך כל הספר שהוא תלמידו של "המלך שלמה רבי שלמה אמארייליו נר"ו" (בעהמ"ח שו"ת כרם שלמה, נפטר תפ"א)⁹⁵. אבל נראה שהיה עמיתו. את תשובותיו הוא נהג לחתום - הצעיר (וקטין, וזעיר) שמואל פלורנטינן (בשם חיים הוא לא השתמש). בסימן כ"ב בספר⁹⁶ מובא פסק ב"ד בענין עגונה שנעשה בחודש תמוז שנת ת"פ, ולאחריו תשובת המחבר אודות מעשה זה⁹⁷, ומכאן שהמחבר נפטר בין השנים תפ"א - תפ"ה. ספר זה מובא בספרי פוסקים ספרדים. ומהחלק השייך לרבי יצחק מביאים בשם הגהות מהר"י פלורנטינן.

רבי שמואל בן דוד פלורנטינן (העורך הנ"ל, החכם הרביעי בשם זה) היה המחבר הפורה ביותר מבין משפחה זו. ספריו נדפסו לאחר פטירתו, והם: בית הראה⁹⁸ (מראי מקומות לפוסקים. הפוסקים שלאחריו מכנים ספר זה - בית הראה), עולת שמואל (שו"ת)⁹⁹, מנחת שמואל (דרשות)¹⁰⁰. כולם מובאים בספרי פוסקים ספרדים שבאו לאחריו. עוד תשובות מחכם זה

⁸⁶ ראה עליו בהרחבה בספר מצבות שאלוניקי חלק א עמ' 197-199. ארזי הלבנון חלק ד עמ' 2228-2229.

⁸⁷ וכן בספר חסן ישועות שהוזכר לעיל בהערה 62 מביא מדברי תורתו של מהר"ש פלורנטינן, וכפי הנראה כוונתו לחכם זה.

כמה פוסקים ותשובות מרש"פ זה (כנראה) - מובאים גם בספרי שו"ת משפט צדק, לרבי מאיר בן רש"ט מלמד.

⁸⁸ הוצאה הנ"ל עמ' קסג-קסד.

⁸⁹ קטע זה ע"פ בניהו, עמ' לה-לו.

⁹⁰ ראה חתימת המחבר בדפים ז ב, צח א, צט ג.

שו"ת עדות ביעקב (לרבי יעקב די בוטון), שאלוניקי ת"פ, סימן כ"ה, דף נח ב ואילך, דן אודות מעשה ר' יעקב פלורנטינן שנפטר במגפה, והירשם אינם רוצים לתת לאשתו את דמי כתובתה עד שתוציא את הכתובה (מוזכר שם גם אחיו ר' שמואל). וכן בספר פני שלמה (לרבי שלמה אמארייליו, דרשות), שאלוניקי תע"ז, דף מט ב, מובא דרוש על פטירת החכם השלם כמה"ר יעקב פלורנטינן זלה"ה בשנת תמ"ד. ואולי מדובר באותו חכם. ועוד בספר פני שלמה בדף עג ג, מובא דרוש על פטירת החבר ה"ר יעקב פלורנטינן נ"ע שנת ה' תנ"ו. וא' משני אלו היה אולי אביו של רחש"פ.

[ובספר מצבות שאלוניקי חלק ב עמ' 682 הערה 3 כתב בענין זה דברים לא נכונים].

⁹¹ בפנים הספר המהדיר שילב גם תשובות משלו, הוא ציין אותם בסימון של יד וגם חתם את שמו בפירוט - שמואל בן דוד פלורנטינן.

⁹² בספר מצבות שאלוניקי שם כותב, שרחש"פ היה דודו זקנו של רשבד"פ. אולי טעמו מפני הקושיא שבפנים. לענ"ד, מהנכתב בספר מעיל שמואל לא משמע כדבריו.

⁹³ ראה שו"ת דבר משה חלק ב סימן מ"ח.

⁹⁴ יתכן שהוא המוזכר בשו"ת פתח בית דוד (לרבי יוסף דוד), שאלוניקי תק"ו, אבן העזר דף ה ד. וכן בספר יקרא דשכבי (דרשות, לרבי יוסף דוד), שאלוניקי תקל"ד, דף קעז ד, מובא הספד על פטירת חכם בשם זה בתחילת סיון שנת תפ"ד. וכנראה שהדפסת ספר מעיל שמואל התחילה קודם פטירתו, ולכן היא אינה מצויינת בספר (על אף שהושלמה הדפסתו בשנת תפ"ה).

⁹⁵ התשובה הראשונה שבספר מעיל שמואל, בעניני כתיבת סת"ם, עוררה בשעת כתיבתה פולמוס אצל רבי שלמה ותלמידיו, ראה שו"ת תורת חיים חלק ג בסופו, קונטרס עוללות הכרם סימנים ראשונים.

⁹⁶ דף מד ד.

⁹⁷ אבל בספר יקרא דשכבי (הנ"ל הערה 94), דף קסח ד, מובא: "את זו דרשתי בשבת שבתוך הז' של החכם השלם רב ועצום חסיד ועניו כמה"ר שמואל פלורנטינן זלה"ה בת"ת הגדול יע"א י"ג לחודש מנחם סדר ואתחנן שנת התע"ט ליצירה", וצ"ע.

⁹⁸ שאלוניקי תקי"ח.

בספר מוזכרים דודו (רבי שמואל) וכן זקנו (רבי יצחק) הנ"ל, ראה בדפים סח ג, עז ג.

⁹⁹ שאלוניקי תקל"ו.

¹⁰⁰ שאלוניקי תקל"ו. עם הקדמה מבן המחבר ר' משה, ומזכיר את הספרים שכבר נדפסו מאביו - בית הראה ועלת שמואל.

בדף קיז א: והנה ראיתי למורי זקני ז"ל הובא בספר מעיל שמואל בליקוטיו על הרמב"ם ז"ל. והכוונה לרבי יצחק פלורנטינן הנ"ל. ובדף קכו ב: דרוש שדרשתי על הגביר ה"ר יעקב פלורנטינן נ"ע. והוא בודאי הגביר הנ"ל שתתם את הדפסת הספר מעיל שמואל.

נמצאות בספרי עמיתיו הרבנים מעירו ומארצו. גם הוא כדודו מזכיר הרבה את "מורינו מהרש"א ז"ל בספר כרם שלמה". וגם הוא כדודו נוהג לחתום: הצעיר (וקטין, וזעיר) שמואל פלורנטין. הוא נפטר בשנת תקי"ד¹⁰¹.

וכתב החיד"א בשם הגדולים מערכת גדולים אות ש: [קלב] מהר"ש פלורנטין - עיין מעיל שמואל בח"ב. [קלג] מהר"ש פלורנטין אחרון - עיין בית הרואה בח"ב.

ובמערכת ספרים אות ב: [עג] בית הרואה להרב מהר"ר שמואל פלורנטין אחרון מורה מקום מהאחרונים ע"ד לקט הקמח וקצת לשונות הרמב"ם. ושמעתי כי נדפס מחדש להרב ז"ל ס' מנחת שמואל דרושים ושו"ת. ובאות מ: [קנז] מנחת שמואל למהר"ר שמואל פלורנטין דרושים. [קע] מעיל שמואל שו"ת למהר"ש פלורנטין והיה דודו של מהר"ש פלורנטין הרב המחבר בית הרואה. ובאות ע: [כג] עולת שמואל שו"ת למהר"ר שמואל פלורנטין אחרון. עד כאן.

ואפשר לפרט יותר: בספרי הפוסקים מובאים דברי תורה רבים בשם מהר"ש פלורנטין, ובאמת ארבעה חכמים שנקראו בשם זה וחיו בדורות שונים - מתחלקים ביניהם בדברי תורה אלו.

הארכתי בכל זה כיון שראיתי כותבים¹⁰², ששלמה פלורנטין הנ"ל היה בנו של רבי שמואל ב"ר דוד פלורנטין "הנודע בכינוי האחרון". אבל יש להדגיש שאין זה רשב"ד פלורנטין "האחרון" - בלשונו של החיד"א, מחבר הספרים, אלא אולי ההוא מספר קורא הדורות, וכמה דורות הבדילו בין שני חכמים אלו¹⁰³.

לסיום, נעתיק קטע מדברי רבינו הרשב"ץ דוראן בספרו מגן אבות על מסכת אבות¹⁰⁴:

"אלישע בן אבויה אומר. הפירוש - זאת המשנה דלגוה מסדורי תפלות משום 'ושם רשעים ירקב'¹⁰⁵. ונראה כי קודם שיצא לתרבות רעה היתה שגורה בפי התלמידים, ואחר כך משנה זו לא זזה ממקומה. כמו שאמרו על כיוצא בזה בפרק שני מעבודה זרה¹⁰⁶ ובחולין פרק כל הבשר¹⁰⁷. ואעפ"י שיצא לתרבות רעה, אין להניח דבריו. וכבר אמרו¹⁰⁸: 'קבל האמת ממי שאמרו'. ורבי מאיר למד תורה ממנו, וסמך על מקרא שנאמר: 'הט אוזנך ושמע דברי חכמים וליבך תשית לדעת'¹⁰⁹, ואמרו בפרק אין דורשין¹¹⁰: 'לדעתם לא נאמר, אלא: לדעתי' - שלא ייטה מהתורה לדעתם¹¹¹, ועל זה אמרו שם: 'רבי מאיר רימון מצא, תוכו אכל, קליפתו זרק'".

ומסיימים בטוב.

¹⁰¹ ראה עליו בהרחבה בספר מצבות שאלוניקי חלק ב עמ' 682-683.

¹⁰² בניהו, עמ' לה.

¹⁰³ רשב"ד השני נפטר למעלה ממאה שנים אחרי פטירת רשב"ד הראשון אביו של שלמה.

וכן ראה ספר שערי כנסת הגדולה (מכון הכתב, תשס"ו) עמ' לז-לט. וע"פ המובא במאמר זה יש לתקן הרבה ממה שכתוב שם.

¹⁰⁴ פרק רביעי משנה כ. משנת ראובן חלק ב עמ' רכ-רכא.

¹⁰⁵ משלי י, ז.

¹⁰⁶ לה ע"ב.

¹⁰⁷ קטז ע"ב.

¹⁰⁸ רמב"ם בקדמה ל"שמנה פרקים".

¹⁰⁹ משלי כב, יז.

¹¹⁰ חגיגה טו ע"ב.

¹¹¹ כלומר: שמע דברי חכמים, מי שיהיו, אבל ליבך ייטה לדעתי ולא לדעתם.